

Олександр Заремба

ЄВРЕЇ НІМЕЧЧИНИ ТА УКРАЇНИ (1914 – 1933):
ШТРИХИ ДО ІСТОРІЇ
КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМОВПЛИВІВ

Аналізується історичне підґрунтя культурних взаємовпливів та обміну ідей доби Першої світової війни

та Веймарської республіки, інституційні рамки контактів між євреями Німеччини та України.

Ключові слова: Перша світова війна; Веймарська республіка; «Гезерд»; Інститут ІВО.

Oleksandr Zaremba. Jews in Germany and Ukraine (1914 – 1933) outline of mutual cultural influences. Framework and historical background of cultural influences during the period of the World War I and Weimar Republic are dealt with in a preliminary overview.

Key words: Weimar Republic; World War I; Geserd; YIVO.

Питання європейської інтеграції, європейського цивілізаційного вибору України давно перетворилося на одне з найважливіших у зовнішній та внутрішній політиці України. Європейський чинник також розглядається у цьому контексті, але насамперед в аспекті історичної пам'яті про Голокост, потребу толерантності та діалогу з іншими, уособлених саме євреями через трагічні події ХХ сторіччя.

Однак історія контактів Німеччина-Україна мала також інші, драматичні, але плідні для обміну ідей сторінки. Йдеться про контакти між євреями обох країн у 1914 – 1933 роках. Ще на початку ХХ сторіччя єврейські студенти та інтелігенти українських теренів проклали стежку до німецьких вищих шкіл, наукових установ, бібліотек, музеїв та ЗМІ. У період війни, за доби Гетьманату, євреї України безпосередньо зіткнулися з німецькою військовою адміністрацією та євреями Німеччини. Після поразки національно-визвольних змагань Веймарська республіка на кілька років прихистила біженців з України, насамперед інтелігенцію, частина якої повернулася до Радянської України, приваблена перспективами розвитку національної культури. Ці процеси, що супроводжувалися створенням інституцій, які мали військово-адміністративні та політичні (Комітет захисту євреїв Сходу), філантропічні (Гільєферайн), економічні та соціальні (товариство колонізації «Гезерд»), наукові цілі (Інститут ІВО). У їхньому створенні співпрацювали німецькі та українські євреї. Розвиток радянських єврейських нау-

кових установ в Україні, видавництво, кооперативів та підприємств у 1920-х роках також відбувався під певним впливом ідей та уявлень, які реемігранти з Німеччини винесли зі свого життєвого досвіду. Західні науковці – Й. Рейнхардц, С. Адлер–Рудель, Е. Цехлін, З. Шайковські, Е. Гурвич та інші присвятили монографії, статті та джерелознавчі праці цій проблематиці, а в останні роки численні розвідки Г. Естрайха та М. Крутікова відкрили чимало нового у дослідженні культурних взаємовпливів між євреями Німеччини та України.

Ця стаття ставить за мету лише попередній огляд проблематики взаємовпливів у геополітичному, цивілізаційному та інституційному контекстах. На нашу думку, єврейська тематика відбиває також деякі загальні тенденції у сприйнятті в Німеччині українського культурно-цивілізаційного простору.

Не можна не погодитися з тим, що завдяки Брест-Литовську більшовики оволоділи Україною пізніше і єврейське політичне і культурне життя, приватна економічна ініціатива могли розвиватися у Києві довше, ніж у Москві. В. Солдатенко, С. Троян, В. Яровий та І. Ветров детально розглядають ідеї «Міттельєвропи (Mitteleuropa) – центральноєвропейського простору з домінуванням Німеччини та Австрії, зокрема їхнім культурно-історичним виміром і проблемою використання українських національно-визвольних змагань [1].

Для єврейської спільноти України зустріч з німецькими військами мала амбівалентне значення: німці підсилили антисемітські стереотипи, які набули нового життя за Веймарської республіки, що мало для українських євреїв фатальні наслідки під час Другої світової війни. З іншого боку, інтерес до Ostjuden (східних євреїв) значно посилювався серед євреїв Німеччини, зокрема просіоністськи-налаштованої інтелігенції (М. Бубер, Ф. Розенцвейг, А. Фрідман, М. Боденгаймер та інші).

На думку О. Крейчі, словацького політолога, автора монографії «Геополітика Центральної Європи», найбільш відомою моделлю Центральної Європи, об'єднаної нав-

коло Німеччини, є книга депутата парламенту та лютеранського священика Фрідріха Наумана (1860 – 1919) «Центральна Європа» (Mitteleuropa). О. Крейчі вважає, що книга Ф. Наумана є найбільш методологічно об'єктивним поглядом на Центральну Європу як геополітичну одиницю на чолі з Німеччиною. Науман вірив у можливість позбутися воєн шляхом створення світової держави [2].

Світова війна була для Наумана не германською війною, а історичною перевіркою Центральної Європи. Батьківщина центральноєвропейського духу, Міттельойропа як економічна наддержава ніколи не повинна втручатися у проблеми церкви, освіти, мовних питань.

Науман вважав, що німці молодші за інші великі нації, вони є «історичним напівфабрикатом», що антисемітські гасла не набудуть поширення у Німеччині. Він вказував на те, що єврейські підприємці – інтеграційний чинник центральної Європи.

Логіка формування Mitteleuropa призводила до двох зовсім відмінних ліній мислення і поведінки:

- по-перше, теорія і практика німецького нацизму, що випливала з деяких гілок пангерманізму, імперіалізму та расизму;

- по-друге, концепція євроінтеграції попередила деякі неофункціоналістські ідеї виникнення сучасної європейської спільноти.

О. Крейчі зазначає, що перший напрям приніс свої плоди раніше, ніж другий. Однак Г. Коген, видатний німецький філософ, що помер у 1918 р., та його учень Ф. Розенцвейг, що помер у 1929 р., бачили у концепції Центральної Європи втілення усієї повноти німецько-європейського синтезу.

Ф. Розенцвейг значною мірою, так само як Ф. Науман, якому він присвятив одне з політичних есе, де зроблено спробу інтерпретувати війну через універсальну історію («Вісник концепту Mitteleuropa»), до 1917 року вважав, що Німеччина перемає і що німецький імперіалізм – це етичний імперіалізм, який має культурну місію, національні

зобов'язання, відкритість розуму до «універсального народу» (Weltvolk), який вірить у свою універсальну історичну значимість. Він вважав, що втручання Німеччини у справи Східної Європи – це універсальне поширення західної культури, а не звичайна боротьба за владу і територію. Самі німці будуть звільнені від колишньої пруської бюрократичної держави через участь у таких епохальних звершеннях. М. Бубер, видатний філософ підтримував війну, могутню німецьку культуру з її авторитетом. Центральним словом для нього було «Erlebnis» (Переживання), що поєднувало людей, зокрема євреїв, які у траншеях живуть реальним життям.

Утім, саме у період Першої світової війни – вважає Є. Рейнгарц, який досліджував тему «Східноєвропейські євреї у світогляді німецьких сіоністів» – відбулася зустріч, часто вперше, обох груп. Німецькі сіоністи вважали східних євреїв кращими євреями, ніж самі вони, а не об'єктом філантропії. Вони перетворилися на цінних політичних та ідеологічних партнерів, які не мають тих недоліків, що призвели до морального та національного занепаду євреїв Заходу. Ідеалізація Ostjuden та їхньої східноєвропейської культури стала відповіддю на суттєві потреби молодих сіоністів.

Відомий дослідник взаємин євреїв Німеччини та Східної Європи Стівен Е. Ашхейм у статті «Східні євреї, німецькі євреї та політика Німеччини на Сході під час Першої світової війни» наводить факти, які свідчать про суттєву коректуру з німецького боку питань інтеграції «східних, тобто українських євреїв» [3].

Упродовж сучасної німецько-єврейської історії наявність у східних євреїв «гетто» і як міф, і як реальність, слугували для того, щоб підтримувати життєздатність цих старих уявлень про Ostjuden. Дійсно, Ostjuden перетворилися на головну турботу для німецьких євреїв і для неєвреїв. Усі напрями німецько-єврейської думки, зокрема ідеології, мали рахуватися з цим чинником. У той час як німці мали різні погляди щодо бажаності інтеграції німецьких євреїв у німецьке суспільство, була, по суті, одно-

стайність стосовно того, що не заохочується в'їзд чужих східних євреїв. Інфільтрація східних (у першу чергу українських євреїв) – як реальність і як міф – стала однією з турбот німецької влади, а приклад Ostjuden відіграв центральну роль у антисемітській пропаганді.

У серпні 1914 р. об'єднане командування німецької та австро-угорської армії звернулося з прокламацією до євреїв, зображуючи німців як визволителів від російської неволі і закликаючи євреїв підтримати німецькі війська.

Як відомо, російські окупанти в Галичині депортували євреїв з прифронтової смуги, зруйнували обштинне життя і виявили нечуваний для Австро-Угорщини антисемітизм. Єврейська еліта втекла до Відня та Кракова, а такі єврейські літератори-українофіли, як С. Анський, Я. Местл, М. Найгрешл, Б. Горовіц та інші зобразили цей період у мемуарах. Зокрема Я. Местл, пізніше один з керівників «Спілки українських євреїв США», виступив з мемуарами «Спогади австрійського офіцера».

Однак ідеться про представників середнього класу, що попри свої демократичні симпатії та проукраїнські настрої належали до акультурованої еліти Галичини. Зустріч зі звичайними мешканцями Галичини та Наддніпрянщини була для багатьох німців справжнім шоком, зустріччю з іншою цивілізацією.

Східні євреї завжди вважалися смердючими і брудними, і один німецький майор заявив, що не може навіть йти про політику, доки східні євреї залишатимуться серед бруду і безкультур'я: «Мило. Тільки коли населення навчиться митися, можна думати про політичні заходи» [4]. Ліберальні німецькі євреї були здатні боротися за права східних євреїв на основі чітко проведеної межі між обома цивілізаційно різними єврейськими групами. Тоді можна було б звиконати обов'язок і перед «Deuschtum» (німецькістю) і щодо «Judentum» (єврейства). Таке посередництво було як в інтересах самозахисту німецьких євреїв, так і для просування інтересів східноєвропейських євреїв, які нагадували пруських євреїв за 100 років до цього. Можливо, війна надала Німеччині шанс передати культуру і свободу нещасним мільйонам євреїв на Сході.

У ширшому політичному контексті, Німеччина, окупувавши польські, литовські, білоруські та українські землі, встановила контроль над більшою частиною європейських євреїв, тому у МЗС було відкрито спеціальний відділ з єврейських справ [5]. Першою спробою вплинути на німецьку політику було створення ветераном – консервативним сіоністом Максом Боденгаймером «Німецького комітету звільнення російських євреїв», який у 1914 р. отримав назву Komitee für den Osten (KfdO) [6]. Імперські інтереси розглядалися як ідентичні з національними східноєвропейськими, тому Ostjuden розглядалися як окрема і автономна (хоч і пронимецька) національність. KfdO дотримувався засад культурної і національної автономії євреїв Східної Європи.

Серед членів KfdO попри сіоністський характер (однак не радикальний) були і керівники ліберальних організацій. KfdO вважав, що між західними і східними євреями – прірва, і право на єврейську національність, торкалося лише Східної Європи, оскільки національна автономія стосувалася лише географічних меж Східної Європи. Розуміння розбіжностей між німецькими і східними євреями було основним кредо євреїв-державників, що відрізняло їх від радикальних асиміляторів та сіоністів. Останні не бачили відмінностей між німецькими та українськими євреями. Нині Ostjuden – «Інші євреї» представлені як дуже важливі для політичного успіху на Сході Німеччини.

Позиція KfdO попри свій консерватизм насправді була новою, порівняно з передвоєнними настроями, що робили акцент на культурній дисоціації. Нині східні євреї виступають як піонери німецької культури та комерції на Сході, природними партнерами і союзниками, що слугує інтересам східної політики Німеччини.

Слід зауважити, що, по суті, Ostjuden були об'єктом політики, пішаком у політичній грі, засобом для досягнення німецьких політичних цілей, які отримували б гуманітарну допомогу від берлінських патронів-філантропів. Пропаганда KfdO постійно підкреслювала природний симбіоз Deutschtum і Ostjudentum, що мало

згодом значний вплив на духовну атмосферу України та Веймарської Німеччини, розвиток їдишизму, наукових установ в Україні. У безлічі статей популяризувалася ця подібність. Їдиш став тепер виявом близькості і лояльності до німецької культури, а не феноменом лінгвістичного бастардизму, дегенеративності мови.

Учорашні культурні та лінгвістичні хиби перетворилися на політичні цінності. KfdO надсилав військовій адміністрації листи та літературу, покликану змінити ставлення до українських євреїв.

Відома книга І. Ольшвангера «Родзинки і мигдаль» (Базель, 1918), що стала першою антологією східноєвропейського фольклору і фактично посібником у вивченні східноєвропейської єврейської культури, відбила складний процес інтеграції євреїв Східної Європи у загальноєвропейський культурний простір.

Члени KfdO реально хотіли, щоб євреї України мали автономний національний статус, тому що «єврейська автономія – найкращий спосіб германізувати Схід «адже політичні інтереси були фундаментальними, а не тактичними. Про ціннісний розкол між німецькими та східними євреями відверто сказав орієнталіст професор Ойген Мітвок на засіданні KfdO 23 березня 1915 року: «Лише через пруську дисципліну (у рамках спільноти під пруським протекторатом) євреї розвиватимуться нормально і можуть досягти рівня, якого німецькі євреї досягали упродовж 100 років. Сіоністський діяч Ф. Опенгеймер писав у 1915 році генералу Людендорфу: «Прусська дисципліна і справедливість» матимуть оздоровчу дію на несимпатичні якості мешканців гетто. Цю трансформацію викличе велика гуманітарна місія Німеччини» [7].

KfdO, визначаючи автономію євреїв, відійшов від ідеології емансипації 19-го сторіччя, яка передбачила емансипацію на ліберальному та індивідуальному рівні, а не на колективному, національному.

Зіткнення Сходу і Заходу під час Першої світової війни тривало у Берліні 1920 – 1930 років, який став потужним центром івритської та їдишської культури. Участь радянської єврейської інтелігенції у культивуванні ідеї «всесвітньої

єврейської нації» важко уявити без десятиріччя плідних контактів доби Веймарської республіки. Берлін став центром бурхливої діяльності єврейських видавництв, що покинули, зайнятий більшовиками Київ. Видатні соціологи та економісти С. Бруцкус та Я. Лецинський продовжили свою діяльність у Берліні. На книзі Бал Махшовеса (Ельяшева) «Єврейська література на Півдні Росії» позначено «Київ – Берлін, 1920». Слід підкреслити, що книга Балмаховеса є піонерським дослідженням особливостей єврейської літератури в Україні, де йдеться про історичну, психологічну і, врешті-решт, цивілізаційну специфіку українського єврейства. Така праця є результатом національно-визвольних змагань 1917 – 1920 років, при чому своє уявлення про Україну як про суб'єкт не лише політичного, але також культурно-історичного процесу розкриває сіоністський діяч Балмаховес, «друг мови їдиш». У тій чи іншій формі у перше десятиріччя Радянської влади в Україні була запитана спадщина Х. Бялика, М. Бердичевського, Д. Фришмана та інших діячів гебраїстської культури, які на початку 1920-х років перебували у Берліні, навіть спадщина «антирадянського» історика С. Дубнова, чия праця «Історія єврейського народу» була видана у перекладі їдишем Н. Штіфом і переклад прокоментовано у 1927 р. часописом Кафедри Єврейської культури ВУАН «Ді їдише шпрах». Як відомо, С. Дубнова було вигнано з Радянської Росії у 1922 р. разом з іншими бунтівними діячами культури і науки. Що стосується Д. Бергельсона і Л. Квітка, які теж мешкали у Німеччині, то вони, як і М. Кульбак, стали основоположниками радянської єврейської культури, її знаковими фігурами і мучениками через вірність ідеї світової єврейської нації. Як відомо, Н. Штіф та група єврейської інтелігенції саме в Берліні створила науковий Інститут ІВО, і з цією традицією пов'язана історія Катедри єврейської культури в Києві, заснованої і керуваної Н. Штіфом, яка започаткувала відродження їдишської традиції Культур-Ліги. Саме деякі науковці та літератори, близькі до «Київської групи», розпочали до Першої світової війни пошуки стародавніх рукописів, які змінили уявлення про історію і традицію літератури їдиш,

продовживши її до XIV сторіччя, епічного твору «Шмуель–Бух», традицій єврейських шпільманів і трубадурів середньовічної Європи. Ця ініціатива була підхоплена німецькими інтелектуалами, набула загального схвалення. Варто наголосити, що Веймарська республіка також вважала Ostjuden у Палестині ресурсом для поширення німецьких впливів на Близькому Сході, адже вважалось, що євреї – вихідці з України та Білорусії – швидко оволодівають німецькою мовою [8].

А. Паукер у коментарі до меморандуму Карла Вольфскеля «Німецько–єврейська бібліотека», що датується 10 лютого 1928 року зауважує: «Документ, що ми публікуємо, є доказом пробудження і (упродовж 1920–х років) все більшого усвідомлення багатьма інтелігентами потреби відродити пам'ять про єврейське минуле. Від Першої світової війни, коли багато євреїв, що служили у німецькій армії, увійшли в контакт з Ostjuden, що говорили мовою їдиш, взаємини з єврейським життям і літературою стали тісними і було висунуто багато проектів, що ставили своєю метою повернення забутих скарбів і зміцнення історичних зв'язків» [9].

Авангардний поет К. Вольфскель, який випередив свій час, пропонував видати від 15 до 20 томів обсягом близько 200 сторінок кожен, що було пізніше підтримано у діяльності Н. Штіфа у Києві. Однак реально ці плани почали здійснюватися лише нині, коли більшість євреїв Німеччини становлять вихідці зі Східної Європи, насамперед України, які цікавляться інтеграцією у суспільстві Німеччини і Європи в цілому і прагнуть знайти своє коріння крім містечка в Україні та далекої Палестини, також у Центральній Європі, на що вони, з історично-культурного погляду, мають повне право. Нині більшість університетів Німеччини мають програми з мови їдиш, історії євреїв України, єврейської наукової думки Східної Європи, проблематики «civilization clash» (зіткнення цивілізації), де питання ролі євреїв як Іншого, цивілізаційних розколів серед самих євреїв набувають особливого значення.

Берлін відіграв у інтеграційних процесах 1920–х років не останню роль, хоч вони залишилися, зокрема, для російських євреїв, достатньо поверховими. С. Дубнов заува-

жував у Петроградському щоденнику у травні 1921 року: «Ми є свідками грандіозного виходу еміграції. Багато хто обирає Берлін. Берлін – це єдине місце у Всесвіті, де я міг би завершити свою літературну працю упродовж кількох років» [10]. Втеча з Росії була природним результатом перемоги більшовизму, однак спроби залучити багатьох російськомовних єврейських інтелігентів до івритської/ ідишської культури виявилися примарними.

Традиційно німецькі євреї протиставляли своє благородне походження з Близького Сходу вульгарним антисемітським образам єврейства. Імпозантні синагоги у мавританському стилі на Фазаненштрассе та романи Маркуса Лемана про життя євреїв у доісламському Ірані («Бустенаї» та інші), мистецькі твори у орієнтальному стилі (школа «Бецалель»), нарешті, статті про Палестину у сіоністському органі «Юдіше Рундшау» – усі ці ознаки втечі від дійсності були притаманні для німецько-єврейського сприйняття Орієнту. Мартін Бубер, видатний сіоністський філософ, знайшов себе не лише в українському хасидизмі, популяризатором якого він став, але і знавцем у Форте-Крайс (Гуртка «Форте») китайських проблем, зокрема і боротьби китайського народу під керівництвом Сун Ят-сена. Типовим прикладом є випадок єврейського журналіста Артура Голішера. На 1928 рік він знав три великі рухи у прагненні людини до свободи: більшовизм, рух за свободу Китаю і палестинський сіонізм. Однак, починаючи з 1928 р., він став прибічником «Гезерд» («сіонізм програв свою героїчну фазу і був приречений на невдачу»). На відміну від сіонізму, Радянський Союз зміг підтримати свій соціалістичний і пролетарський запал, тоді як у Палестині тріумфували капіталізм і безплідна юдейська релігія [11]. Спонсорами «Гезерд» були, скоріше, «попутники», а не члени партії, і вони включали багато євреїв. Це відповідало технології розширення впливу цих організацій завдяки тому, що партійний контроль залишався «за кордоном». Немає сумніву, що загальний ентузіазм щодо Радянського Союзу відіграв велику роль у отриманні підтримки «Гезердом». Наприклад, вітання Ернста Талера цій організації містять зве-

личення Радянського Союзу, але ідея поселення навіть не згадується. Але для інших, зокрема для Курта Гіллера, Радянський Союз виступав як альтернатива сіонізму у період посилення дискримінації євреїв.

«Гезерд» видавав літературу, але насамперед він спонсорував відкриті дискусії і курси для робітників. У дискусіях йшлося про протистояння комунізму і сіонізму, але пізніше, після 1930 року, йшлося також про загальну боротьбу з фашизмом. Радянський Союз, цікавився як групи «Гезерд» працювали у загальних рамках антифашистської діяльності. Все-таки єврейське питання було головною причиною існування «Гезерд».

Важливе значення мала позиція Альфреда Канторовича та Віллі Мюнценберга. З одного боку, обидва підтримували концепцію Леніна та Сталіна про те, що євреї не були територіальною меншиною і, отже, не були такою нацією, що могла претендувати на окремі політичні права. З іншого – не можна було ігнорувати єврейську колонізацію Біробіджана, яка викликала інтереси і приваблювала увагу в усьому світі. З цього погляду, традиційне негативне ставлення до сіонізму залишилося і фактично зміцнилося.

Слід зупинитися на фігурі Віллі Мюнценберга та Отто Геллера, які втілювали пропагандивний інтерес німецьких комуністів до Біробіджанського проекту. На відміну від Х. Майєра, який реально працював під розвитком Біробіджана, втілюючи свої погляди на архітектуру,⁴ Віллі Мюнценберг свої організаційні здібності віддав пропаганді Біробіджанського проекту. Але лише пропаганді. Він творив «Гезерд» для того, щоб ця організація стала головним комуністичним форумом для обговорювання єврейських питань. Понад те, швидко обсяг її діяльності розширився і вийшов не лише за межі Біробіджанської тематики, але навіть поза межі антисіоністської полеміки

⁴ Архітектурну школу Баухаус, яку заснував Х. Майєр, нацисти називали «жидівською» і розглядали як неарійський мистецький напрям поряд з абстракціонізмом та джазом.

і став включати агітацію і пропаганду, дотичну до всіх політичних цілей партії.⁵ Тема Біробіджана втратила конкретний зв'язок з територією і перетворилася на привід для поширення радянського досвіду щодо «вирішення єврейського питання». Секретарем «Гезерд» було призначено Отто Геллера, який закінчив Празький університет і прибув до Берліна у 1925 р., де привернув увагу В. Мюнценберга. О. Геллер неодноразово їздив до СРСР, виступав з лекціями і апологетичними репортажами про життя у державі робітників і селян.⁶

Справжня «слава» прийшла до нього у 1931 р. з публікацією книги «Загибель єврейства» (*Untergang des Judentums*), яку вважали «маніфестом» «Гезерд», однак реально ця книга одразу стала класичним твором. Цьому сприяв той факт, що вона виявилася єдиною німецькомовною комуністичною книгою з єврейського питання. Частина книги мала б бути для нас відомою: євреї завжди жили у злагоді з капіталізмом; їхній товарний фетишизм не вроджена риса, а походить з їхнього середовища; єврейська релігія виходить з потреби винайдення правил для комерційної діяльності; це – «мертва церемоніальна релігія» [12]. Врешті-решт, плагіат Геллера обмежувався першою частиною книги. Його вирішення єврейського питання виходило за межі обґрунтування асиміляції, оскільки він взяв до уваги єврейські поселення у Радянському Союзі.

Геллер досяг цього, обмежившись захистом асиміляції західноєвропейських євреїв. Східноєвропейські єврейські маси мали інші потреби, заявив він, хоч це означало визнання «неіснуючої» єврейської національності. Це спонукало його до психологічних вправ, свого роду мен-

⁵ Віллі Мюнценберг виступав як головний пропагандист КПН. Подібно до Г. Медем, він брав участь у Громадянській війні в Іспанії. Йому присвячено багато статей, розділів у монографіях і кілька монографій, серед яких найкращого вважається монографія Бабет Грос. «Віллі Мюнценберг» (Stuttgart, 1967).

⁶ Під час Другої світової війни О. Геллер брав участь у Русі опору і загинув у 1945 р. (концтабір Маутхаузен).

тальної гімнастики. Виявляється, Біробіджан був не єврейською державою, а пролетарською колонією, де євреї могли розвивати свою культуру і мову (їдиш). Оскільки це був Радянський Союз, то саме через живу культуру, а не мертву релігію можна було асимілювати єврейський пролетаріат до російського. Події 1948 р. можна витлумачити саме як таке «творче застосування» підходів Отто Геллера. Адже, як видно з матеріалів Біробіджанської справи, саме акцент на «єврейські радянські державності» вважався згубним. Судячи з подальших подій, радянський уряд доклав немало зусиль, щоб євреї у Біробіджані таки були асимільовані. У колективній праці «Російський народ у національній політиці ХХ сторіччя» автори, які вважають, що найбільше постраждали від радянської політики саме росіяни, усе ж віддають данину реаліям епохи і наводять слова класика єврейської радянської літератури Л. Квітко сказані ним в ув'язненні, в очікуванні присуду, який виявився смертельним (у 1952 р.): «Єврейська культура була потрібна, як і література всіх національних меншин, для того, щоб до певного визначеного періоду підготувати маси їх рідною мовою до асиміляції» [13]. Слід зауважити, що виходячи з інтересів зовнішньополітичної пропаганди, зокрема, ізраїльського чинника, Радянський Союз і надалі обігрував карту Єврейської державності на Далекому Сході, але у 1960 – 1980 роках це було важче зробити, ніж на початку 1930–х років, коли М. Альбертон у своєму творі, який німецькою називався «Біробіджан, республіка євреїв», посилався на В. Леніна щодо необхідності націоналізму. Пропаганда «Гезерду» час від часу віддавала належне чиннику державності. Інтелектуальна пастка для Геллера полягала в тому, що євреї Заходу мали асимілюватися, а на Сході вони все ж зберігали ідентичність, не впадаючи в націоналізм.

У 1932 р. видавництво компартії Німеччини видало книгу «В. І. Ленін про єврейське питання» з передмовою, де було вказано, посилаючись на О. Геллера, що в його праці конкретно показано, як радянська влада змогла розв'язати єврейське питання.

О. Геллер поширював тези своєї книги у численних поїздках з лекціями по німецькомовних країнах та у книгах і статтях з описами поїздок до Радянського Союзу. Часопис КПН «Вельт ам Абенд» («Світ увечері») опублікував довгі витяги з «Загибелі єврейства» для масового читача, причому вважалося, що вперше в сучасній літературі єврейську проблему було розглянуто з марксистського погляду. Орган ліберальної антисіоністської громадськості «ЦВ Цайтунг» виступив проти теми занепаду єврейства на Заході. Нападки комуністів на сіонізм не припинялися з книгою О. Геллера чи діяльністю «Гезерд». У книзі сіоністського автора Елі Страуса «Чи гине єврейство?» тези О. Геллера піддають гострій критиці [14].

Фелікс Велг слушно зауважив, що О. Геллеру, в принципі байдужі будь-які «єврейські» проблеми. Все, що його цікавить, – це партійні догми та Радянський Союз [18]. Ліві інтелектуали з часопису «Вельтбюне» (Світова сцена) також відгукнулися на книгу О. Геллера, у статті Бруно Фрея вказувалося, що колапс буржуазної цивілізації означає також зникнення євреїв [19]. Цікавою також є позиція німецько-єврейських письменників: Арнольд Цвейг, так само як Карл фон Осецький вважав, що вирішення єврейського питання полягає не у створенні окремого Біробіджана, а у злитті євреїв з потужним і переможним пролетаріатом.

Ліон Фейхтвангер, який у книзі «Москва, 1937» позитивно відгукнувся про Біробіджанський проект, закінчив тим, що розчарувався у комунізмі. Це відбилося у його повоєнній книзі «Зброя для Америки». Три томи «Юдейської війни» (Трилогії Йосипа), що вийшли друком у 1932, 1935 та 1945 роках, ілюструють поступову еволюцію та сумніви лівого інтелектуала, який був одним з прихильників і дописувачів «Вельтбюне». Слід зауважити, що питання про роль лівих сил Німеччини у здійсненні Біробіджанського проекту опинилося у центрі уваги наукової думки Заходу лише у 1970-х роках. Навіть у монографії Ганса-Гельмута Кнюттера «Євреї і німецькі ліві у Веймарській республіці, 1918 – 1933» не згадується «Гезерд» і не аналізується важливість для Німеччини єврейської колонізації у Радянському Союзі [15].

Невідомими залишаються і обставини допомоги єврейській колонізації у Радянському Союзі, зокрема в Україні та Біробіджані, з боку організації «Гільфсферайн» (Спілка для допомоги), яку очолював Пауль Натан, відомий німецько-єврейський філантроп, що заснував цю організацію у 1901 році. Пауль Натан ще у 1903 р. вів переговори зі Столипіним з приводу допомоги євреям після погрому в Києві. Пауль Натан передав допомогу голодуючим євреям України, що опинилися у зоні німецької окупації під час Першої світової війни в Україні. Як німецький патріот, він вів велику роботу в Палестині, результатом якої було відкриття вищого навчального закладу Техніон (у Хайфі), перших івритських дитячих садків та шкіл з навчанням на івриті. Він вважав, що іврит відповідає національним інтересам євреїв у Палестині більше, ніж англійська чи французька мови. Пауль Натан ставив мету поєднати інтереси євреїв та Німеччини і не підтримував британську окупацію Палестини. Він заявляв: «Великі плани, які Гільфсферайн мав на Сході щодо поєднання єврейського Сходу з німецькою культурою і з німецькою економікою, що було лише природним і логічним для емігрантів-ашкеназі, на разі неможливо здійснити».

Відтак, у 1921 – 1926 роках, Пауль Натан працював у Радянському Союзі, зокрема, він брав участь у відомому з'їзді ОЗЕТ у листопаді 1926 року у Москві. Його портрет, як він виявив, висів на стінах тисяч єврейських домівок в Україні, оскільки ще у 1913 р. він отримав від євреїв Києва вітання у зв'язку з закінченням справи Бейліса: «Ми усвідомлюємо, що Ваша праця в Києві – це лише частина великої гуманітарної допомоги і ми маємо ще більше право дякувати Вам за неї, ніж тоді, коли дякують митцю за його мистецтво» [16].

Українсько-єврейський науковець і громадський діяч Марк Вішніцер, що мешкав у 1920-ті роки (як і багато українських євреїв) у Німеччині, зазначав, що П. Натан невтомно працював на з'їзді.

У науковому дослідженні М. Вішніцера, присвяченому історії єврейської міграції, стверджується, що

Гільфсферайн допоміг 210 771 з 700 000 мігрантів, які у 1905 – 1914 рр. покинули країни Східної Європи через Бремен, Гамбург та інші порти, і допоміг різними засобами ще кільком десяткам тисячам мігрантів. Їхні нащадки становлять значну частину теперішньої єврейської популяції в Америці.

П. Натан вважав, що «в політиці слід, з огляду на нові обставини, забувати, і забувати повністю» [17]. Тому він прагнув знайти порозуміння з радянськими органами влади, оскільки і раніше прагнув координації дій між сіоністами і несіоністами, східними і німецькими євреями, єврейськими громадами і владними структурами.

На думку Х. Словеса, з'їзд ОЗЕТ став взагалі поворотним пунктом у розвитку сільськогосподарської колонізації в СРСР напередодні Біробіджанського проекту, при тому, що на ньому М. Калінін поставив питання про єврейську державність у Радянському Союзі.

У подальшому зв'язки між Веймарською республікою та Радянським Союзом поглиблювалися, Україна відіграла в них важливу роль. Попри вбивство міністра закордонних справ Німеччини Вальтера Ратенау, що уклав угоду в Рапалло і поклав край ізоляції Радянського Союзу, контакти між Радянською Україною та Веймаром розвивалися, єврейська участь у них була значною з обох сторін і потребує дослідження для поглиблення уявлень про історію українсько-європейської інтеграції.

Висновки:

1. Доба 1914 – 1933 рр. в історії українсько-німецьких взаємин була періодом драматичних процесів модернізації, у тому числі створенні під німецьким впливом низки єврейських інституцій.

2. Україна в цілому і українські євреї сприймалися німецькою елітою як архаїчні явища, що потребують модернізації та філантропічної допомоги ззовні.

3. Учасники вищезгаданих подій, їхні мотиви та результати їхньої діяльності потребують глибшого вивчення, оскільки образ України як потенційного учасника європейської інтеграції та «молодшого партнера» Німеччини з часів Веймарської республіки радикально не змінився.

1. Солдатенко В., Курас І. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917 – 1920 рр.). – К., 2001. – С. 68 – 69, 233 – 234.
2. Див. Оскар Крейчи. Геополитика центральной Европы. – Москва – Прага, 2010. – С. 110–116.
3. Steven E. Aschheim: Eastern Jews, German Jews and Germany's Ostpolitik in the First World War // LBI Year Book XXVIII, 1983. – P. 351 – 367.
4. Major Simon. Feldzugaufzeichnungen, 1914 – 1918. – Stuttgart, 1928.
5. Див.: Zechlin E. Die deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg. – Göttingen, 1969.
6. Bodenheimer M. Prelude & Israel. N.Y., 1963. (уже Боденгаймер М. у 1898 р. звертав увагу на близькість ідишу та німецької у меморандумі до МЗС і на культурно-політичні можливості такого зв'язку).
7. Центральні Сіоністські Архіви, А 15/VIII/7.
8. Див.: Francis R. J. Nicosia. Weimar Germany and the Palestine Question // Leo Baeck Institute Year Book XXIV, 1979. – P. 321 – 349.
9. Pauker A. A Suggestion for a Library of Yiddish Texts // LBI, Year Book V, 1960. – P. 333.
10. Elias Hurwicz. When Berlin was a Centre of Hebrew Literature // LBI, Year Book XII, 1967. – P. 99.
11. Golischer A. Mein Leben in dieser Zeit. – P. 238.
12. Otto Heller. Der Untergang des Judentums. – Berlin, 1931. – PS. 115, 116, 141, 337. (Книгу було перекладено французькою у 1933).
13. Вдовин А.И., Зорин В.Ю., Никонов А.В. Русский народ в национальной политике. XX век. 2-е издание. – Кунгур, 2007. – С. 185.
14. Eli Strauss. Geht das Judentum unter? Wien, 1932.
15. Hans-Helmuth Knütter. Die Juden und die deutsche Linke in der Weimarer Republik, 1918 – 1933 // Bonner Schriften Z. Politik und Zeitgeschichte, 4, Düsseldorf, 1971.
16. Ernst Feder. Politik und Humanität. Paul Nathan ein Lebensbild. Berlin, 1929. – P. 128.
17. Ludwig Foerder. Centralverein und innerjüdische Fragen. – Breglan, 1927. – P. 11.
18. Jüdische Rundschau, XXXVII. – 1932. – №9. – 2 лютого. – P.41.
19. Die Weltbühne, XXXVIII. – 1932. – №1. – 5 січня. – P. 14 – 17.